

Ortaq əlifbadan – ortaq universitetə

I məqalə

Ortaq Türk əlifbasının yaradılması nail olmaq tarixi hadisədir. 34 hərfin bütövlükdə türk mənəviyyatını, mədəniyyətini, dünyaduyumunu, fəlsəfi-elmi təfəkkürünü, psixologiyasını dövlətçilik qavramını və çox sayda digər həyati əhəmiyyətli “kod”ları necə dəyişəcəyini indi, bəlkə də, tarixi və fəlsəfi təxəyyülü güclü olan insanlar dolğun təsəvvür edə bilər. Həmin 34 hərfin yaratdığı əlifbanın ruhu, mənasını, məqsədini və mədəni fenomen kimi “kimliyini” isə sadə insanların real dərk etməsinə zaman lazım gələcək.

Sözün məcazi mənasında, bu, Böyük Qayıdışın çoxmənalı formasıdır. Eyni kökdən olan xalqların düşüncəsində, davranışında, siyasi və sosial özəlliklərində, mədəniyyətində dirçəlməsi üçün orta qəydlərə yüksək elmi və təhsil səviyyəsində qayıdışıdır! Bu, köhnəliyin qabardılması deyildir, etnik-mədəni yaddaşın elə qatlarına işıq salmaq ki, orada əsrlərdir üstü malalanmış orta qəydlər türk mədəniyyətinin kodları vardır. O kodlara işıq salmaq gələcəyə getməyin möhkəm təməlini yaratmaq deməkdir. Orta qəydlər bu mənada bizi uğurlu və işıqlı gələcəyə apara biləcək “Ortaq yol”un intellektual çırağıdır! Bu tezisin sübuta ehtiyacı vardır.

“Ortaq yol”un intellektual çırağı

Kanadalı sosioloq Marşall Makluyen keçən əsrin 60-cı illərində “Hutenbergin Qalaktikası” adlı məşhur əsərində yazırdı ki, əlifba fərqlərinin və cəmiyyətlərin sosial-psixoloji keyfiyyətlərini, onların özlərinə və dünyaya münasibətini formalaşdırır. Məsələn, Çin Əlifbası obrazlı təfəkkür yaradır, latın əlifbası məntiqi-rasional təfəkkür formalaşdırır. Uyğun olaraq, yapon əlifbası ərəb əlifbasından fərqli insan tipi yetişdirir və s. İlk baxışdan xeyli mücərrəd görünən bu müddəanın çox sayda tərəfdarı vardır. Bu mənada M.Makluyen tək deyildir. Bu tezisin maraqlı fəlsəfi əsaslandırılması ola bilər. Onun üzərində öləri dayanacaq.

Məsələn Platona gedib çıxır. Platon rəmzləri (o cümlədən rəqəmləri) yaddaşla əlaqələndirirdi. Özlüyündə bu da olduqca maraqlı fəlsəfi məqamdır. Yəni 1, 2, 3, 4 və s. rəqəmlərin yaddaşla hansı məzmun əlaqəsi ola bilər? Filosoflara görə, məsələn “1” yazılışı mahiyyətə insan beynindəki yaddaşın əlamətidir. Hər hansı rəmzi ifadə bu mənada yaddaşdır. Nə yaddaşdır? Gen yaddaş, sosial yaddaş, fərdi və kollektiv yaddaş, mədəniyyət yaddaşdır və s.

Deməli, hər hansı əlifbanın hərfləri (yəni rəmzi, obrazlı ifadələri) dərnlərdə insanın yaddaş özəlliyi ilə bağlıdır. Yaddaş özəlliyi fərdin və kollektivin daxili psixo-

loji keyfiyyətləri ilə sosial həyatın təşkil üsullarının sintezindən yaranır. Onda əlifbanın hərfləri ayrılıqda insanın daxili psixoloji xüsusiyyətləri ilə kollektiv həyatının özəlliklərinin hansısa aspektini əks etdirir. Bizim “əlifba” dediyimiz hərflər sistemi isə bütövlükdə, həyatın, varolmanın, sosial-mədəni həyat təzinin, dünyaduyumunun və s. bütün aspektlərini vahid bucaq altında ifadə edə bilmək üçün yaranan rəmzi sistem olaraq təsəvvür edilə bilər. Mürəkkəb və çətin qavranılan tərifdir. Lakin əlifbanın funksionallığı çox dərin və çoxaspektlidir!

Bu qısa təqdimatdan belə alınır ki, müəyyən mənada əlifba toplumun həyat yolunun beyinlərdə təşkil edicisi və istiqamət vericisidir. Daha geniş aspektdə isə bütövlükdə toplumun həyat yolunun başlanğıcı və kompasıdır.

Türklərin “əlifba taleyi”

Bu həm maraqlıdır, həm də sosial, psixoloji, kulturoloji, fəlsəfi aspektlərdə vahid bucaq altında araşdırılmasını gözləyən aktual məsələdir. Bunu tarixi faktlar diktdir. Məsələn ondan ibarətdir ki, türk xalqlarının sayı çoxdur. Çox passionar türk tayfaları dünya mədəniyyətini “çalxalayan” mədəni dəyərləri yaratmışlar. Deyək ki, alman tədqiqatçıları (Vyana məktəbi) türkləri çöl mədəniyyəti sisteminin “savaşıçı çobanlar” mədəniyyəti kimi bütün dünya mədəniyyətini hərəkətə gətirdiyi, faktiki olaraq, onu “mayalandırdığı” qənaətinə gəlmişlər. “Savaşıçı çobanlar” geniş bir məkanda insanlara ailə qurmaq modelini vermiş və özləri də oturaq həyat təzi keçirənlərdən eyni qayda ilə “dayanıqlı ailə” modeli almağa çalışmışlar.

Türklərin bu cür mədəni mübadiləsinə açıq olmaları, bütövlükdə, onların mental özəlliyidir. Buna görə də etnik sərhədinə qapanmış türk toplumu yoxdur, məhdud fəaliyyət göstərən türk dövlətinə rast gəlməzsən. Buna görədir ki, türklərdə şovinizm yoxdur – onlar mədəniyyət mübadiləsinə həmişə açıqdırlar (azərbaycançılıqda mədəniyyətlərarası əlaqələrin və multikulturalizmin əsas yer tutduğunu xatırlayın). Ulu öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq kontekstində iki mədəniyyət faktorunu daim vurğulayırdı: öz mədəniyyətini mütləq bilmək, ona dəyər verməklə dünya mədəniyyətinə daim açıq olmaq, onu öyrənmək bir-birindən ayrılmazdır!

Ancaq mədəniyyətin yazılı növünə keçiddə türklər arasında “yol fərqləri” meydana gəldi – onların əlifbaları bir-birindən fərqləndi. Digər tərəfdən, türklər başqa inkişaf edən xalqlar kimi öz əlifbalərini yazılı mədəniyyət növünün substantiv və kommunikativ şərtlərinə uyğunlaşdırma bilmədilər. Nəticədə ikiqat fərqlilik və dağınıqlıq meyilləri gücləndi. Bu proses

müasir mərhələdə türk xalqlarını düşüncə təzi, həyat təzi, siyasi, sosial, psixoloji və s. məsələlərdə bir-birindən uzaqlaşdırmağa doğru sürükləməkdədir. Paralel olaraq, türklər fərqli əlifbalardan istifadə edirlər. Böyük toplumlar kimi türklər ərəb, latın və kiril əlifbalarında yazırlar. Baxın, nə qədər dərin fərqliliklər yarana bilər!

Türk övlətləri Təşkilatına (TDT) üzv olan xalqların bir qismi kiril, digəri isə latın əlifbasında “düşünür”! Bu, bir təşkilatda fərqli təfəkkür təzi, həyat duyumu, dünya qavramı, mədəniyyət baxışının qalması deməkdir. Kirildən istifadə edən qazax, qırğız və ya türkmən azərbaycanlı və ya türkiyəli ilə eyni sosial-psixoloji, fəlsəfi, bədii təfəkkürə malik ola bilərlərmi? Mümkün deyil!

Bu çoxdüyünlü, çoxqatlı və çoxistiqamətli varolma yollarını orta qəydlərə çevirmək həmin səbəblərdən tarixi olduğu qədər də, strateji mahiyyətlidir! Bu gələcəkdir. Gələcəyi necə görmənin zəkavi və duyğusal təməlidir.

Belə alınır ki, orta qəydlər yaratmaq sadəcə hərfləri müəyyən etməkdən ibarət deyildir. Eyni zamanda orta qəydlərdə əsasən Azərbaycanca işlənen əlifbadan istifadə etmək də texniki seçim deyildir. Bunun da dərin tarixi, fəlsəfi, psixoloji, mədəni, mental və etno-mədəni müəyyən ediciləri mövcuddur. Çünki “niyə məhz bu cür əlifba?” sualına təməldən düzgün cavab lazımdır. O cavabı isə bir türkün məqaləsində tapmaq imkansızdır, çünki kollektiv elmi yaradıcı fəaliyyətin nəticəsi olmalıdır. Proses olmalıdır və onun gedişində 34 hərfin bütün aspektlərdə mənalı dərk edilməlidir. O hərflərin yaratdığı kollektiv düşüncə həm varolma, həm də yaradıcı aspektlərdə özünü təsdiq etmə deməkdir.

“Əlifba və bir millətin dövlətləri”

Heydər Əliyevi tam dərinliyinə qədər dərk etmək uzun çəkəcək. Ulu öndərin zahirən sadə və ümumi görünən hər kəlamında, fikrində və davranışında türk kimliyinin dəyərləri ifadə olunmuşdur. Bunu anlamaq asan deyildir. Buna görədir ki, mən tarix elmləri doktoru Eynulla Mədətli ilə həmmüəlliflikdə Ulu öndərin “Bir millət, iki dövlət” kəlamının fəlsəfi-tarixi anlamlarına baş vurmaq cəhdimizi okean da yarımdamla hesab edirik. Fəlsəfinin və tarixin sonsuz ümmanında hansı tərəfə “üzsən”, orada bu kəlamın mənalılarına rast gələ bilərsiniz. O mənalardan biri də türk dövlətlərini bir millətin övladları kimi, orta qəydlər yoluna çıxardı. Həqiqət budur!

Öncə, aydın idi ki, Azərbaycan və Türkiyə bir millətin iki dövlətidirsə, fərqli yazı mədəniyyətinə, yaddaş məzmunu və funksiyasına, dövlətçilik qavramına, dünyaduyumuna malik olmalı deyildilər. Bunun üçün onlar mütləq eyni əlifbadan istifadə etməli

idilər. Azərbaycan müstəqilliyini qazanmış türk dövlətləri arasında ən cəsartlısı, türkçüsü olaraq çevik qaydada latın əlifbasına keçdi. Əksəriyyət üçün adı və aksiom kimi görünən və yalnız Azərbaycanın daxili işi olaraq qəbul edilən bu möhtəşəm addım orta qəydlərə aparın ilk təşəbbüs idi.

Məsələn onunla bağlıdır ki, Azərbaycanla Türkiyə arasında digər sahələrdə olduğu kimi elm və təhsildə sürətli mübadilə prosesi başladı. Keçən əsrin 90-cı illərində bu, kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Azərbaycanlılar asanlıqla Türkiyənin təhsil ocaqlarında oxudular. Eyni zamanda, Türkiyə potensialı yüksək olan azərbaycanlı alimlərdən, mütəxəssislərdən sürətlə yararlanmaq imkanı əldə etdi. Faktıdır ki, həmin dövrdə azərbaycanlı alimlər Türkiyənin elm və təhsil sahəsində inkişafın, islahatların aparılması üçün ciddi töhfələr verdilər. Hətta Türkiyə rəhbərləri Rusiyada əlləri çatan azərbaycanlı alimləri öz yaradıcı komandalarına daxil edərək onlardan yararlandılar və bu proses indi də davam edir.

Azərbaycanla Türkiyənin, demək olar ki, kiçik fərqlərlə eyni əlifbadan istifadə etmələri burada türk məktəblərinin uğur qazanmasına ciddi yardımçı oldu. Minlərlə azərbaycanlı Türkiyə təhsili və eyni qayda da türkiyəli Azərbaqan təhsili ilə tanış oldular. Əlifbanın bu stimullaşdırıcı rolunu unutmamaq lazımdır!

Ancaq əlifba məsələsinin başqa maraqlı töhfələri də vardır. Onların sırasına türk dövlətlərinin ineqrasiyasında orta qəydlərinin əhəmiyyəti xüsusi yer tutur. Təsədüfi deyildir ki, türk dövlətləri əlaqələri qurmaq üçün başlanğıcdan orta qəydlər “türk dili” və “orta qəydlər əlifba” terminlərini tez-tez işlədirdilər. Ancaq təcrübə göstərdi ki, bu, son dərəcə çətin prosesdir və incəlikləri var. Məsələn bu tərəfini kənara qoysaq və konkret praktiki müstəvidə türklərin əməkdaşlıq prosesinin bir mühüm cəhətini vurğulayaq.

Naxçıvan –2009: yeni mərhələnin sinerji qaynağı

Bəli, XXI əsrdə orta qəydlərin dövlətlər səviyyəsində rəsmi təsdiqlənməsi və konkret proqram çərçivəsində mərhələli həlli Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində 2009-cu ildə keçirilən Türkdillil Ölkələrin

Dövlət Başçıların IX Zirvə toplantısında imzalanmış "Türkdillil Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Naxçıvan Sazişi"ndən başladı. Bu, müasir dövrdə türk dövlətlərini bir araya gətirmək prosesində bir inqilabi hadisə idi. Onun bir sıra bəndlərinə nəzər salaq. Preambulanın başlanğıcında yazılmışdır: “Dövlət başçıları, tarix, dil və mədəniyyət yaxınlığına, dostluq, bərabərlik və qarşılıqlı faydaya əsaslanan, bütün sahələrdə mövcud olan yüksək səviyyəli əlaqələrin və əməkdaşlığın əhəmiyyətini qeyd” edirlər və 2-ci bənddə yazılır: “Türkdillil ölkələr arasında orta qəydlər, dil və mədəniyyət yaxınlığından irəlilə gələn münasibətləri və həmrəyliyi qarşılıqlı maraqlar əsasında davam etdirmək niyyətlərini ifadə etdilər”.

Sonra müvafiq olaraq 9-cu və 10-cu bəndlər: “Elm, təhsil, mədəniyyət, ineqsənət, turizm, idman və digər sahələrdə əlaqələrin genişləndirilməsində qarşılıqlı maraqlı olduqlarını təsdiq etdilər, türkdillil xalqlar arasında mədəni və humanitar əlaqələrin saxlanması və möhkəmləndirilməsinə tərəfdar olduqlarını bildirdilər”; “Elm təşkilatları və elm xadimləri arasında əlaqələrə, o cümlədən müvafiq sahədəki konkret layihələrə dəstəklərini ifadə etdilər və təhsil sahəsində əməkdaşlığın əhəmiyyətini bir daha təsdiqlədilər”.

Daha sonra 27-ci və 28-ci bəndlər: “Türkdillil Ölkələrin Dövlət Başçıların IX Zirvə toplantısında imzalanmış "Türkdillil Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Naxçıvan Sazişi" əsasında təsis edilmiş Türkdillil Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının türkdillil dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsində yeni mərhələni müəyyən etdiyini qeyd etdilər”; “Tarixi əlaqələrə söykənən türkdillil dövlətlər arasında mövcud olan yüksək səviyyəli təmaslar dostluq və mehriban qonşuluq ruhunda həyata keçirilir və türkdillil dövlətlərin maraqlarına cavab verir. Tərəflər ümumi mədəni irsin qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsi və beynəlxalq müstəvidə təbliğatı sahəsində sıx əməkdaşlığın inkişafı üçün səy göstərəcəklərini bildirdilər”.

Füzuli QURBANOV,
XQ-nin analitiki,
fəlsəfi elmləri doktoru